

Szócs Tibor

MIBŐL LETT AZ ORSZÁGBÍRÓ?

Az udvarispáni tisztségek kialakulása

Az országbírói tisztség megszületése és első évszázadának története (bár talán helyesebb lenne úgy fogalmazni: történettelenége) a hazai medievisztikában ma már nem képezi vita tárgyát. Ez azonban nem volt mindig így. A történetírás legkorábbi szakaszaiban (a 17–18. században) még az az álláspont volt elterjedtebb, hogy a tisztség csak a 12. század első negyedében jött létre,¹ de a 19. századra komoly viták alakultak ki a Szent István-kori eredeztetés körül. E gondolat szárnyra kapásában szerepe volt a gyarapodó forrásfeltárásnak, melynek során nyomtatásban is megjelentek olyan oklevelek, amelyek már Szent István-kori *curialis comest* is emlegettek, vagyis az országbírók korai nevére utaltak. Az 1024-re keltezett zalavári adománylevélben többek között „az udvarispánok [...] joghatóságától” (*iurisdictione [...] curialium comitum*) mentesítették a monostort,² II. Béla 1135-re datált oklevelében pedig, amelyben leírta a bakonybéli apátság néhány birtokának határát, megemlítenek egy bizonyos Kviart, „aki Szent István király udvarispánja volt” (*qui fuit curialis comes Sancti Stephani regis*).³ Az István-pártiak ezen kívül gyakran felhozták még az 1055. évi tihanyi alapítólevélben szereplő Cupan *iudexet*, illetve a László III. dekrétumában említett, és szintén I. András korára keltezhető Sarchas *iudexet*,⁴ mindkettejük tituluszát az udvarbírói tisztség korai változatával azonosítva. A 19. századi – olykor személyeskedésektől sem mentes⁵ – viták során az István-kori eredeztetés az 1860-as években érte el csúcspontját, amikor a nádori és országbírói tisztség első tudományos monográfiáját megíró

¹ Pl. *Caspar Longelinus*: Catalogus Palatinorum regni Hungariae et vetustissimis litteris ac diplomatibus ejusdem Regni digestus. Catalogus Judicum Curiae Regiae per Regnum Hungariae. In: *Petrus de Rewa*: De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae Centuria Septem. Francofurti 1659. 163.; *Caroli Andreae Bel*: De archiofficiis regni Hungariae Hungari baronatus vocant commentario. Lipsiae 1749. 25.

² *Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia* I. Edendo operi praefuit Georgius Györfy. Bp. 1992. (a továbbiakban: DHA I.) 101.

³ A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. I–XII. Szerk. Erdélyi László – Sörös Pongrác. Bp. 1902–1912. (a továbbiakban: PRT) VIII. 273.

⁴ DHA I. 152., 158–159.

⁵ Lásd *Szalay László*: Magyarország története I. A' nemzet' Európába érkezésétől az arany bulla' alkotásáig. Lipcse 1852. 117–118. 65. jegyz.; *Bartal György* néhány jegyzeti Szalay László magyarországi történetére. Új Magyar Múzeum 2. (1851–1852) VII. 420–427., különösen 427.

Fraknói Vilmos is e nézet mellett állt ki.⁶ Végül az „István-párt” akkor még komoly súlyúnak tetsző érveit az oklevélkritika tette súlytalanná a 20. század elején. Mind az 1024. évi zalavári oklevélről, mind II. Béla 1135. évi okleveléről megállapították, hogy évszázadokkal későbbi hamisítványok, így a korszakra nézve nem használhatók fel.⁷ A két I. András-kori *iudexet* említő adatok ugyan nem hamisak, ám a pusztá „bíró” címből az udvarbírói vagy országbírói poszt meglétére következtetni eléggé kétséges. A 20. század elejétől kezdve már ismét visszatért a tisztség 12. századi eredeztetése, bár kizárólagossá még így sem vált.⁸

Az országbírói intézmény megszületésének történetét Váczy Péter dolgozta fel részletesen és máig relevánsan. Az általa levezetett modell szerint a királyi udvar bíróságát az első évszázad során a nádorispán és annak az alkalmi helyettesei működtették, de ők sem saját hivataluknál fogva, hanem csak úgy, mint a király állandó helyettesei. A nádor „akkor nyert az udvarban külön bírói széket, amikor eddigi feladatkörét egy új udvari közeg vette át, a *curialis comes*.” Ennek a tisztségnek azonban a 11. században még nincs nyoma (itt Váczy is hivatkozott az ezt említő oklevelek hamis voltára). Megemlítette továbbá, hogy „se az 1111., se az 1113. évi zabori oklevél nem tud *curialis comes*ről, pedig ezek az oklevelek a méltóságok teljes felsorolását adják.” Azonban Kálmán király idején, a századforduló után már történtek változások a bíraskodásban. Az egyházjogban járatos király mind a megyei, mind a királyi udvar bíraskodását egyházjogi alapokon kívánta megoldani, bíraskodási feladattal ellátott egyházmegyei zsinatok révén. Ez a reformkezdeményezés azonban nem tudott átmenni a gyakorlatba, „úgy hogy már Kálmán fia, II. István (1116–1131) egészen más irányban kereste a kérdés megoldását. A nádort felmentette az udvarispáni teendőik alól [...] míg a királyi jelenlét új bírója az udvarispáni jogkör örököse, a *curialis comes* lett.” A feladatkörét Váczy úgy határozta meg, hogy az „udvartartás gondjai reá hárultak, ő vette kezébe nemcsak az udvar, hanem a királyság pénzügyeinek vezetését. A kincstárt is ő kezelte. [...] Így tehát az udvarispán, akárcsak régebben a nádor, nemcsak bírói, hanem kamarai teendőket is végzett. A *curialis comes*ből akkor vált csak *iudex curiae*, amidőn az udvarban felállították a tárnokmesteri hivatalt. Ez az

⁶ Frankl [Fraknói] Vilmos: A nádori és országbírói hivatal eredete és határcörének történeti kifejlődése. Pest 1863. 35–40.

⁷ A zalavári oklevél historiográfiáját lásd Thoroczkay Gábor: Szent István okleveleiről. In: *Uő*: Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák. Bp. 2016. 75.; II. Béla oklevelének hamis voltára: PRT VIII. 266.

⁸ Pl. a tisztség Árpád-kori történetét doktori munkájában feldolgozó Domokos Bálint a 12. századi eredet mellett érvel (*Domokos Bálint*: Az országbírói hivatal az Árpádok korában. Ds 1907. 7.), de a nálánál jóval nagyobb hatású Timon Ákos állam- és jogtörténeti összefoglalásában még a régi felfogás köszön vissza (*Timon Ákos*: Magyar alkotmány- és jogtörténet különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére. Bp. 1919. 6. bővített kiadás 178–179.).

újítás azonban Imre király nevéhez fűződik [...] A gazdasági ügyek terhe alól felzabradulva, az udvarispán minden idejét a bíraskodásnak szentelhette. Ez a változás rövidesen címében is kifejezésre jutott, iudex curiae lett. Új neve tudunkkal először 1219-ben fordul elő.”⁹

A mérvadó történetírás inentől kezdve Váczy Péter alapján rajzolta meg az országbírói tisztség korai történetét, tehát a II. István-kori eredeztetést elfogadva úgy tartották, hogy az udvarispánnak kezdetben gazdasági funkciói voltak, majd a 12–13. század fordulójától kezdve (vagy a 13. század első felétől) ebből fejlődött ki az országbíró, aki a királyi udvarban a király képében ítélt. ¹⁰ Egyedül Györffy György fogalmazott meg némi különvéleményt az 1977-ben megjelent Szent István-monográfiájában. ¹¹ Ezen kívül árnyalatnyi eltérés legfeljebb abban alakult ki, hogy a 12. század első felében az udvarbíró csak a gazdasági teendőket vette át a nádortól, vagy a bíraskodást is – más szóval már kezdetől fogva volt bírói funkciója, vagy eredendően egy gazdasági tisztségként hozták létre, és csak évtizedekkel később vette át az ítélezési feladatokat. ¹² Tény, hogy Váczy kimerítette a kutatás rendel-

⁹ Váczy Péter: A királyság központi szervezete Szent István korában. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. II. 53–57., idézett helyek 55–57.

¹⁰ A teljesség igénye nélkül: *Gerics József*: A királyi bírói jelenlét a XIII–XIV. század fordulóján. Jogtudományi Közöny 17. új évfolyam (1962) 651.; *Bertényi Iván*: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Bp. 1976. 52–53.; Magyarország története I/1–2. Előzmények és a magyar történet 1242-ig. Főszerk. Székely György. Bp. 1984. 1174. (A fejezet szerzője Kristó Gyula.); Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál – Makk Ferenc. Bp. 1994. 511. (A vonatkozó rész szerzője Bertényi Iván); *Zsoldos Attila*: Az Árpádok és alattvalóik. Magyarország története 1301-ig. (Történelmi kézikönyvtár) Debrecen 1997. 124.; *Solymosi László*: A világi bíraskodás kezdetei és az oklevéladás Magyarországon. In: *Uő*: Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecsétani tanulmányok. Bp. 2006. 157.; *Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely* (– *Raffayné Kálmán Kata*): Magyarország kormányzati rendszere (1000–1526). Egyetemi tankönyv. Pécs 2007. 16–17. (A vonatkozó rész szerzője Font Márta); Magyar művelődéstörténeti lexikon: középkor és kora újkor VIII. Főszerk. Kőszeghy Péter. Bp. 2008. 335. (A vonatkozó rész szerzője Jánoska Amália.); *Tóth Illdikó*: Károly Róbert első országbírói. Tiszatáj 61. (2007) 12. sz. 78.; *Kis Péter*: A királyi szolgálati szervezete a 13–14. században. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 25.) Szeged 2010. 27–28.

¹¹ Az udvari szervezet tárgyalása során említi, hogy I. András méltóságai közt szerepel egy bizonyos „bíró” (*iudex*) is (itt Koppányra, vagyis Cupanra céltott 1055-ből, lásd fentebb), „mivel pedig egy neves bíró, Sarchas írta össze I. Endre korában az udvar népeit, méltán gondolhatunk arra, hogy volt egy főudvarbíró, aki a király helyett az udvar népeinek azon része felett ítélt, amely nem tartozott más főméltóság, pl. a nádor vagy a főlovász alá. [...] Egy XIII. században feljegyzett hagyomány szerint Kajár volt Szent István udvarbírája (*curialis comes*).” Lásd *Györffy György*: István király és műve. Bp. 1977. 242. Györffynél tehát a Szent István-pártiak érvelése bukkant fel kissé modernizáltabb formában, és bár nem vezette az udvarbírói tisztséget vissza István korára, de sugallt valami hasonlót.

¹² A történészek többsége Váczy nyomán a vegyes funkcióról írt, vagyis kezdetől fogva udvarbírói és gazdasági funkciói is voltak. Magam amellet érveltem, hogy a *curialis comes* egy gazdasági funkció volt eredendően, és csak a 12. század végétől (leginkább III. Béla korától kezdve) kapott hivatalból bíraskodási feladatokat is, a nádor ugyanis az 1190-es évek elején vált ki a királyi udvar bíróságából. Ezt, és az egyéb szakmai véleményeket lásd *Szöcs Tibor*: A nádori intézmény korai története 1000–1342. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 5.) Bp. 2014. 41–49.

kezésére álló lehetőséget, a kérdést érintő új dokumentum az 1930-as évek óta nem bukkant fel, így ezen az egyértelműnek tetsző képen sem igen lehet módosítani. Arra azonban tehetünk kísérletet, hogy néhány kiegészítést tegyünk mindehhez. Miért pont a 12. század elején jött létre az országbírói tisztség előd-intézménye, a királyi udvarispáni hivatal? Mi motiválhatta a tisztség létrehozását? Úgy véljük, hogy a kérdés alaposabb körüljárásával jobb válasz is adható az olyan általánosságoknál, mint „a nádor tehermentesítése”, vagy ehhez hasonlók. Mindezzel összefüggésben foglalkoznunk kell egy másik kérdéssel is: biztos, hogy II. István hívta életre az intézményt, nem lehetséges-e, hogy az már apja, Könyves Kálmán idején megjelent? Az „alaposabb körüljárást” a tisztség elnevezésével érdemes kezdeni.

A curialis comes(ek) és hivatala(ik) a 12–13. században

Az már a 17. századtól kezdve evidensnek számított, hogy a 12. század forrásaiban a későbbi *iudex curie* cím birtokosát a *curialis comes* titulus alatt kell keresni. 1658-ban az első nádor- és országbíró-archontológiát összeállító Caspar Longelinus is ennek fényében készítette el névsorát,¹³ és a későbbi történetírás is számolt a névváltozással.¹⁴ Az intézményi folytonosságot a 13. század elejének átmeneti időszaka bizonyítja, amikor ugyanazt a személyt többféleképpen is neveztek (lásd alább).

A 12. század folyamán, III. Béla uralkodásának végéig a *curialis comes* vagy *comes curialis* (vagyis „udvarispán”) fordult elő a leggyakrabban.¹⁵ Csak elvétve egészült ki a *regis* szóval („a király udvarispánja”),¹⁶ vagy egyéb, olyan egyedi, máshol fel nem bukkanó körülírásokkal, mint például *Georgio filio Cronik curia regalis officia disponente* („Cronik fia György a királyi udvar szolgálatait végzi”),¹⁷ vagy *presentia [...]* *Gereonis regie curie curam gerentis* („a királyi udvarra gondot

¹³ *Longelinus, G.*: *Catalogus Palatinorum* i. m. 163.

¹⁴ Részletesebben is tárgyalja a névformák változásait: *Frankl V.*: Nádor és országbíró i. m. 129–130.; *Váczy Péter*: A magyar királyság központi igazgatása a XI–XII. században. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Bp. 1937. 623–624.; *Váczy P.*: Központi szervezet i. m. 56–57.

¹⁵ A királyi oklevelek esetén csak a regesztára hivatkozva: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikái jegyzéke I–II. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: RA – a mögötte álló szám a regeszta számát jelöli) 53., 73., 78., 81–82., 84–86., 101., 104–108., 110., 112., 116., 120., 126., 131., 135., 138–139., 142–144., 146.; *Fejérvataky László*: A Gutkeled-biblia. Magyar Könyvszemle 17. (1893) 14. Ugyancsak ezt az elnevezést hozza, de hamis oklevél: RA 58., 60., 71., 119., 123., 148.

¹⁶ Egyetlen hitelesnek tekinthető példa 1135: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* I–II. Ed. Richard Marsina. Bratislavae 1971–1987. (a továbbiakban: CDES) I. 71. (RA 59.); hamis oklevél 1157: PRT I. 603. (RA 87.)

¹⁷ 1138: *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* I–III. Coll. et ed. Ferdinandus Knauz – Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924. IV. Ad edendum praep. Gabriel Dreska et alii. Strigonii–Budapestini 1999. (a továbbiakban: MES) I. 88. (az ún. „dömösi összeírásban”); vö. RA 63.

viselő Gereonnak [...] a jelenlétében”).¹⁸ Egy 1158. évi kiadványban találkozunk „nagyobb” és „kisebb” udvarispánnal (*Appa curiali comite maiori, Emerico vero minori*), de ez az oklevél hamis.¹⁹ A század végétől kezdve csak annyi változás történt, hogy az oklevelek méltóságsorai immár a viselő ispánságot is feltüntették a *curialis comes* cím mellett. Ha a egy hamis oklevelet²⁰ nem vesszük figyelembe, akkor mindez 1192-től datálható, épp amikor a nádori cím mellé is elkezdtek egy-egy ispánságot rendelni (vagy legalábbis azt következetesen feltüntetni a méltóságsorban).²¹ Imre idején a királyi mellett a királynéi udvartartásban is megjelent az udvarispán,²² és a két tisztségviselőt meg kellett különböztetni. A királyi oklevelek méltóságsorában a királynéi udvarispán *curialis comes regine* néven bukkan fel (akkor is, ha nem említik meg mellette a királyi udvari hivataltársát),²³ míg a királyi kezdetben inkább csak a régi módon, külön jelző nélkül,²⁴ majd 1219-től kiteszik mellé a *regis* jelzőt (*curialis comes regis*).²⁵ A terminológiai váltás jól köthető az új kancellárhoz: ahogy Csák nembeli Ugrin helyett Bálföld nembeli Kilit lesz a királyi kancellária vezetője,²⁶ megjelenik a *regis* jelző az udvarbírók neve mellett. A Várad Regesztrumában ugyancsak 1219-ben (amennyiben a bejegyzés évszáma helyes) Rátót nembeli Gyulát *curialis comes regie aule* („a királyi

¹⁸ Elenchus fontium historiae urbanae. Ed. curavit András Kubinyi. Ed. Monika Jánosi et al. III/2. Bp. 1997. (a továbbiakban: Elenchus III/2.) 11. (RA 77.).

¹⁹ CDES I. 83. (RA 94.).

²⁰ PRT VIII. 274. (RA 119.).

²¹ Szőcs T.: Nádori intézmény i. m. 247.

²² Zsoldos Attila: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) Bp. 2011. 65.

²³ 1198: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) II. 346. (RA 172.); 1206: Árpád-kori új okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) XI. 85. (RA 223.); 1207: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I. Redegit Marco Kostrenčić. Collegerunt et digesserunt Jakov Stipišić et Miljen Šamašalović. Zagrabiae 1967. II–XV. Collegit et digessit Tade Smičiklas. Zagrabiae 1904–1934. (a továbbiakban: CDCr) III. 69., 74. (RA 229–230.); 1208: ÁÚO I. 98.; CD III/2. 467.; ÁÚO VI. 325.; CD III/1. 66. (RA 233–236.); RA 237.; Az időrendbe szedett váradai tüzésvaspróba-lajstrom. Az 1550-iki kiadás hű másával együtt Dr. Karácsonyi János és Dr. Borovszky Samu akadémiai I. tagok közreműködésével kiadja a Várad Káptalan. Bp. 1903. (a továbbiakban: VR – a mögötte álló szám a bejegyzés sorszámát jelöli a Várad Regesztrum új számozása alapján) 4.; 1209: ÁÚO VI. 334. (RA 240.); 1210: CDCr III. 99., 100. (RA 253–254.); 1211: CDCr III. 106., PRT I. 620., CD III/1. 109., Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia I–II. Maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita Augustino Theiner. Romae 1859–1860. (a továbbiakban: Theiner) I. 95., PRT X. 517. (RA 259–262.) stb.

²⁴ Illetve 1206-ban egyszer *curialis comes noster* formában (ÁÚO XI. 85., RA 223.). Ezen egy adat kivételével a királyi tisztségviselő egyszerűen csak *curialis comes*, egészen 1219-ig.

²⁵ 1219: MES I. 223. (RA 354.), VR 200.; 1220: CDCr III. 184. (RA 357.); 1221: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–V. Bearb. von Hans Wagner – Irntraut Lindeck-Pozza et al. Graz–Köln–Wien 1955–1999. (a továbbiakban: UB) I. 82., CDCr III. 201., 205., ÁÚO XI. 173. (RA 362., 365., 367., 369.)

²⁶ Zsoldos A.: Archontológia i. m. 108.

udvar udvarispánja”) címmel illették.²⁷ Ettől fogva más forrásokban is utalást tettek a királyi udvarra, általában az *aula* és nem a később az országbírók nevében meggyökeresedett *curia* szóval,²⁸ ugyanakkor az utóbbi is meg-megjelenik.²⁹ Ugyancsak ebben az időben, tehát 1220 körül kezdte el leváltani az egy évszázada élő *curialis comest* a *iudex* is. A terminológiai váltást és zűrzavart leginkább a Várad Regesztrum ez időbeli bejegyzésein lehet érzékeltetni (amennyiben feltételezzük, hogy a 16. században kiadásra felhasznált szöveg, néhány olvasati hibát leszámítva, helyesen őrizte meg a 13. századi eredetit). Rátót nembeli Gyula országbírói hivatala az 1219-re datált bejegyzésekben egy ízben *curialis comes*, aztán *curialis comes regie aule* formában jelenik meg, majd körülírva azt, *vicarius iudex regis*, vagyis a „király helyettes bírója” néven említik. A következő két öt említő bejegyzésben *curialis comes regis* és a későbbről oly jól ismert *iudex curie* formát olvashatjuk.³⁰ Az, hogy az öt – egyébként egymáshoz igen közel eső, ezért vélhetően időben is viszonylag közeli – bejegyzésben ötféleképpen írták le ugyanazon egy személy hivatalát, azt mutatja, hogy ekkoriban még nem volt az országbíróknak kikristályosodott, mindenki által használt neve. A bírói funkció jelzése ekkor már kezdett utat törni magának, de a régi terminológia is élt még. Bár nem lehetetlen, hogy a káptalan a szerint írta le Gyula titulását, amit az elébe járuló felek vagy a poroszlók mondtak nekik, és a fenti változatosság ennek is köszönhető. Az viszont feltűnő, hogy ekkortájt még a királyi oklevelek méltóságsoraiban is többféle *terminus technicus* találunk. Batiz országbíró 1223–1224 folyamán volt *aule regie curialis comes*, *aule nostre curialis comes* és *curialis comes curie nostre* is.³¹ Azonban, ha súlyozni kell az adatokat, akkor II. András uralkodása alatt a leggyakrabban használt forma, amit aztán a királyi kancellária írnokai is alkalmaztak, a *curialis comes aule regie (nostre)* megnevezés volt. II. András utolsó országbíróját, Kán nembeli Lászlót nevezték így utoljára a királyi oklevelek méltóságsorában.³² IV. Béla trónra léptével véglegesen megszűnt a *curialis comes* kifejezés országbírókra történő használata, onnantól kezdve a *iudex curie (regie)* és a *iudex aule (regie)* nyert teret, hogy aztán az 1270-es évek elejétől kezdve az előbbi váljon egyeduralkodóvá. A nem királyi oklevelek hamarabb átálltak arra, hogy az elnevezésben utaljanak a bírói mivoltára. Az a néhány (az archontológiai névsorok számához mérten

²⁷ VR 192.

²⁸ 1221: Nos Benedictus vice iudex aule regie – Hazai Okmánytár I–VIII. Kiadják Nagy Imre et. al. Győr–Bp. 1865–1891. (a továbbiakban: HO) VII. 9.; 1222: Banc aule regie curiali et comite de Alba – CDES I. 199., RA 378.; Botez aule regie curiali comite – HO V. 10., RA 383.; 1223: Botez aule nostre curiali comite – UB I. 92., CD III/1. 401. vö. RA 393., 395.; 1224: Botez aule nostre curiali comite – PRT I. 662., RA 403.

²⁹ 1224: Batez curiali comite curie nostre – CDCr III. 231., RA 402.

³⁰ VR 190., 192., 194., 200., 202.

³¹ Lásd 28–29. jegyz.

³² Az utolsó két adat 1235-ből: RA 537–538.

egyébként elenyésző mennyiségű) adat, ami nem az udvari kancelláriával kapcsolatban álló szervekhez köthető, a *iudex aule regie* kifejezést használta.³³ Maguk az országbírók szintén e két névforma között ingadoztak: általában a *iudex aule regie* terminust használták saját okleveleikben,³⁴ de Csák nembeli Demeter (talán a királyi kancellária hatására) az *aule regie curialis comest*.³⁵

A királyi udvarispánok, későbbi országbírók elnevezésében tehát egészen 1235-ig a *curialis comes* terminus volt az uralkodó, még az utolsó 15 évben is, bár csökkenő intenzitással. Azt is tudjuk azonban, hogy a tárgyalt *terminus technicus* nem csak az országbírókat takarhatta ebben az időben: több más olyan tisztségviselő is létezett a 12–13. században, akiket szintén így neveztek.

Már a 19. század eleji történetírás felfigyelt rá, hogy az egyes megyésispánok helyetteseit is *curialis comes*-nek hívták.³⁶ A megyei *curialis comes* tulajdonképpen korábban bukkan fel, mint az országbíró elődjének tekinthető királyi, hiszen az első királyi udvarispánra vonatkozó adatot II. István idejére tudjuk visszavezetni, addig a megyei udvarispán már Kálmán korában, az 1113. évi zabori oklevélben feltűnik.³⁷ Korai szerepéről a szakirodalom kezdetben azt hangsúlyozta, hogy eredendően a várszervezethez tartozott és nem a megyei tisztikarhoz, mert olyan várispánságokban is felbukkant, amelyeknek nem volt megyéjük. Feladata egyébként – az ispán helyetteseként – főképpen a várnépek feletti bírászkodás volt.³⁸ Ez utóbbi megállapítást az 1222. és 1231. évi Aranybulla alapján tették, amely kifejezetten előírta, hogy az udvarispánok (a szövegben *comites curie parochiani*,

³³ 1232: UB I. 139. Vö. Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke. Szerk. Szócs Tibor. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 51.) Bp. 2012. (a továbbiakban: RP – a mögötte álló szám pedig a regeszta sorszámát jelöli) 33. (Ampod fia Dénes nádor); 1233: HO VI. 28. (veszprémi káptalan); (1233–1234): PRT VIII. 282. (Gergely győri püspök); 1234: PRT I. 728. (Pecorari Jakab pápai követ – ez utóbbi adat azért is érdekes, mert Demeter országbíró levelére hivatkozik benne, aki viszont máshogyan, a királyi oklevelekre jellemző módon intitulálta önmagát, vö. PRT I. 726. Az oklevél fogalmazója tehát nemcsak átmásolta a hivatkozott levélben szereplő titulust, hanem tudatosan használta az országbírói tisztségre ezt a másik kifejezést.) Ezen kívül „különutasnak” tekinthető a váradi káptalan, amely – a Váradi Regesztrum szóhasználatára alapján – az 1219. évi ingadozás után következetesen a *iudex curie* forma használatára állt rá 1222-től kezdve (VR 339., 348–349., 356–357., 362., 366–367., 372–374., 376., 378., 380.).

³⁴ 1221: HO VII. 9.; 1233: Theiner I. 129.; 1234: MES I. 306.; (1234–1235): PRT I. 734.

³⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: MNL DL) 102 390.; PRT I. 726.

³⁶ Az első intézménytörténeti összefoglalót a megyei *curialis comes*-ekről tudomásunk szerint Fejér György írta, okmánytára 1843-ban megjelent kötetének előszavában: CD X/7. 36–38.

³⁷ A királyi udvarispán: 1127–1131: DHA I. 424. (RA 53.) és egy 1124/27–1131 közé keltezhető adat: CDES I. 71. (RA 59., az udvarispánra vonatkozó adat keltezésére lásd *Szócs T.: Nádori intézmény i. m. 38. 173. jegyz.*); a megyei: 1113: DHA I. 393. (RA 46.).

³⁸ A korábbi szakirodalomra lásd pl. *Hajnik Imre: Magyar alkotmány és jog az Árpádok alatt. Pest 1872. 162–163.; Pesty Frigyes: A magyarországi várispánságok története különösen a XIII. században. Bp. 1882. 98–101.; Holub József: Zala megye története a középkorban I. A megyei és egyházi közigazgatás története. Pécs 1929. 38–40.*

illetve *curiales comites parrochiani*) csak a várnépek felett ítéelhetnek.³⁹ Az 1950 utáni történetírás ezt a képet sok helyütt finomította. Léderer Emma 1959-ben megjelent könyvében még azt írta, hogy „[m]egvizsgálva a váradi regestrum mintegy száz esetét, semmi rendszert nem láttam, hogy akkor – tehát a XIII. század elején – mely esetekben szolgáltatott igazságot a nádor, a comes vagy a curialis comes”. Nagyjából ezzel egy időben Bolla Ilona úgy találta, hogy a Váradi Regestrum alapján a várszervezethez tartozó elemek felett a *curialis comes* ritkábban hozott ítéletet, az ő esetükben inkább az ispán vagy a király által delegált bírák ítéeltek. Az udvarispán ellenben „az ezen [tudniillik a várszervezeten – Sz. T.] kívülálló provincián, a környéken élő kisebb birtokosok, valamint a tehetősebbek népei felett [...] bíraskodott.”⁴⁰ Az Aranybulla előírása előtt tehát alapvetően más volt még a helyzet. Kristó Gyula, majd néhány évvel később Zsoldos Attila cáfolta Léderer azon felvetését is, amely szerint a megyei udvarispán eredendően a királyi udvarszervezet népei felett bíraskodott, és csak a 13. század elejétől lett a megyei várszervezethez tartozó ispán helyettese.⁴¹ Zsoldos hívta fel a figyelmet arra is, hogy bár a korábbi irodalom magától értetődően visszavezette a tisztséget a 11. századra (akár Szent István koráig is), az ekkori törvények semmit sem tudnak a megyei udvarispánról, beleértve az olyan passzusokat is, ahol felbukkanásuk elvárható lenne. A tisztség megjelenése így Kálmán idejére tehető, nem sokkal korábbra az első, 1113. évi felbukkanásánál. Szerinte az ispánnak alárendelt udvarispánok ekkortól kezdték átvenni a 11. századi királybírók szerepét a megyékben. A királybírók a 11. században a megye szabad státuszú népei felett ítéeltek, ahogy később az udvarispán is, a Váradi Regestrum tanúsága alapján. A hatáskörüket csak az Aranybulla szűkítette le a várszervezet népeire, párhuzamosan azzal, hogy az ispánokat is tiltotta a serviensek birtokai feletti ítéelkezéstől.⁴² A megyei udvarispáni tisztség a 13. század végére egyébként átalakult. Kezdetben várjobbágyok töltötték be e hivatalt, de a század közepétől kezdve egyre inkább az ispán familiárisai közül kerültek ki az udvarispánok. Ezzel a tisztség véglegesen elszakadt a várszervezettől, és a századfordulón a megyei szervezethez kötődve az alispáni hivatal alakult ki belőle.⁴³ Ezt az alispánt még a 14. században is sokszor

³⁹ The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary – Decreta regni mediaevalis Hungariae I. Transl. and ed. János Bak – György Bónis – James Ross Sweeney. (The Laws of Hungary I/1.) Schlacks 1989. 35., 39.

⁴⁰ *Léderer Emma*: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp. 1959. 146–147.; *G. Bolla Ilona*: Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Váradi Regestrum megvilágításában. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica* 1. (1957) 98.

⁴¹ *Léderer E.*: Feudalizmus kialakulása i. m. 151–154.; *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. (Nemzet és emlékezet) Bp. 1988. 185–187.; *Zsoldos Attila*: Adalékok a királyi várszervezet udvarispáni tisztségének történetéhez. *Levéltári Szemle* 41. (1991) 4. sz. 28–29. 33. jegyz.

⁴² *Zsoldos A.*: Udvarispáni tisztség i. m. 20–24.

⁴³ Uo. 25–27.

nevezték a régi terminológiával *curialis comes*nek, a neve csak később állandósult *vicecomes*ként.

Találkozunk *curialis comes*ekkel a királyi szolgálónépeket adó udvarszervezeten belül is. Ők nagy valószínűséggel az udvarnokispánok helyettesei lehettek, kisebb ügyekben esetleg bírászkodhattak is az udvarszervezet népei felett.⁴⁴ Bár csak utalásszerűen, de van információnk arról is, hogy az etnikai különkormányzatok élére állított ispánok alatt is létezett udvarispán. Az árpási besenyők kapcsán tudjuk, hogy 1224-ben a besenyőispán mellett *curialis comes*ük is volt, aki évente egyszer őket felkeresve ítélezett közöttük, és ekkor megszállási joga is volt.⁴⁵ *Curialis comes* névvel illetett tisztségviselő felbukkan egyházi és világi magánbirtokokon is, bár velük a szakirodalom jóval kevesebbet foglalkozott, mint a megyei udvarispánokkal. A rájuk vonatkozó néhány szórványos adat alapján azt állapíthatjuk meg, hogy egy-egy birtok gazdasági szervezetének az élén álltak, és fennhatóságot – később egyértelműen bírói hatalmat gyakoroltak a birtok népei felett is.⁴⁶

Curialis comes nevű tisztségviselő jelenlétével tehát találkozhatunk az igazgatás legmagasabb szintjét képviselő királyi udvartól a királyi vármegyék és az udvarszervezet középszintjén át egészen a legalsó szintet jelentő magán- és egyházi birtokigazgatásig. Először a megyei udvarispán bukkan fel a forrásokban 1113-ban, majd II. István uralkodásának második felében, 1127–1131 között megjelenik a királyi is (vagyis az országbíró elődje).⁴⁷ Világi magánbirtokon 1181-ben említenek először udvarispánt, egyházi birtokon pedig 1183-ban.⁴⁸ Tegyük hozzá: a dömösi prépostság birtokainak és szolgáltató népeinek 1138. évi összeírásában már találkozhatunk valami hasonlóval: az „udvari szolgálk neveinek” (*nomina servorum curialium*) felsorolása után megemlítik, hogy „A *curialis* neve: Bar” (*Curialis nomine Bar*).⁴⁹ Nem kizárt, hogy az itt pusztán „curialis” névvel illetett tisztségviselő alatt a későbbi udvarispánt értették. Az udvarszervezet ispánjainak *curialis comes*ével elsőként 1208-ban találkozhatunk a Váradi Regestrum egy bejegyzésében, az etnikai különkormányzatok ispánjainak helyettesét pedig – mint fentebb említettük – egyetlen adat fémjelzi, 1224-ből.⁵⁰

Azzal a kérdéssel tudomásunk szerint senki nem foglalkozott, hogy lehet-e intézménytörténeti oka annak, hogy az igazgatás teljesen eltérő szintjein megjelenő hivatalnokok ugyanazt a latin nevet viselték. Hogy a királyi és a megyei

⁴⁴ Kis P.: Szolgálónépi szervezet i. m. 27., 73–74., 87.

⁴⁵ RP 16.

⁴⁶ PRT I. 554–555.; PRT VIII. 213.; Lederer E.: Feudalizmus kialakulása i. m. 145–146., 148–149.

⁴⁷ Lásd 37. jegyz.

⁴⁸ 1181: Chartae antiquissimae Hungariae. Árpád-kori oklevelek: 1001–1196. Főszerk. Györfly György. Bp. 1997. (a továbbiakban: CAH) 83.; 1183: CDES I. 90. (RA 136.).

⁴⁹ MES I. 94.

⁵⁰ 1208: VR 2. sz.; 1224: RP 16.

udvarispánt senki nem próbálta összekapcsolni, annak egy igen egyszerű oka lehet: teljesen más volt a feladatuk. Míg a királyi udvarispán – mint fentebb láttuk Váczy Péter megállapításai alapján – főképpen a királyi udvar gazdasági ügyeivel foglalkozott, addig a megyei udvarispán eredendően bírói funkciókat látott el, tehát a pusztá nevükön kívül tényleg nem kapcsolja semmi össze a két hivatalt. De tényleg így volt-e? Lássuk először is a hivatali funkciót. A királyi udvarispán korai szerepéről már esett szó, azonban érdemes részletesebben is szemlézni a 12. századi forrásokat.

A királyi udvarispán fordul elő a legtöbbször a forrásokban, ám a legtöbb esetben csak a királyi oklevelek méltóságsorában találkozunk vele, a feladataira ez nem vet fényt. Az első adat, amiből következtetést vonhatunk le, II. Béla 1135. évi oklevele, amelyben a király írásba foglalta, hogy Hontpázmány nembeli Lampert ispán milyen adományokat tett a bozói apátság javára még II. István uralkodása idején. Az egyik, Pásztó nevű birtokon királyi udvarház állt, amit még Szent László idején kapott Lampert hozományként, és ennek az iktatását Gyula királyi udvarispán végezte a poroszlója által.⁵¹ Egy másik esetben – amelyet egy keltezetlen, de 1151 körülre datálható pannonthalmi oklevél mesél el – II. Géza király 40 ezüstmárkát kért a pannonthalmi apáttól udvarispánja, Henrik közbenjárásával. Az apát előbb megpróbált kitérni a kérés elől pénztelenségre hivatkozva, de miután az udvarispán megfenyegette a monostor kincstárnokát, sietve eladták egy birtokukat, és az érte kapott pénzt átadták a királynak. Géza az eladott föld kompenzációjaként egy udvarnokföldet adott a monostornak, amelybe szintén Henrik udvarispán és annak poroszlója iktatta be az apátságot.⁵² Összesen ennyi adat áll rendelkezésünkre a 12. századból, amelyben a királyi udvarispánt hivatali működése közben látjuk: felügyelte a királyi birtokok iktatását, esetleg a kincstárat is. Ezen kívül, mivel viszonylagos rendszerességgel a királyi udvarban tartózkodott,⁵³ alkalmanként részt vett az uralkodó elé került ügyek tárgyalásában. Onnan tudjuk, hogy ez nem tartozott a jogköréhez, hogy az oklevelek szövege egyrészt konkrétan is megmondja, hogy a király parancsára külön megbízással járt el, másrészt mindig bírósákkal, köztük a nádorral és az udvar más előkelőivel együtt, csoportosan mondott ítéletet, tehát nem az esetleges bírói jogkörénél fogva.⁵⁴ A megyei udvarispánokra hasonlóan szegényes tabló áll rendelkezésünkre.

⁵¹ Nonum [ti: predium] vero Paztuh, ubi erat regalis curia, dedit rex Ladislaus comiti Lamperto cum sorore sua, quam dederat ei in uxorem [...] comes autem curialis regis erat Iula, qui pristaldum suum nomine Donk idem predium predicto cenobio statuit. – CDES I. 71.

⁵² CAH 60. (RA 80.). A két esetre lásd még *Szűcs T.*: Nádori intézmény i. m. 38–39.

⁵³ *Szűcs T.*: Nádori intézmény i. m. 42–43.

⁵⁴ Ilyen esetek: 1152: CAH 61–62.; 1184: CAH 90. Részletesebben lásd *Szűcs T.*: Nádori intézmény i. m. 44.

Az az 1113. évi adat, amelyben először jelenik meg a tisztség viselője, sokáig egymagában áll. Az oklevél szerint a zobori egyház összeíratta birtokait a két érintett megyésispán és mások tanúságtétele mellett. A kirendelt, és a számba vételt végrehajtó poroszló a nyitrai ispán *curialis comese*, egy bizonyos Ceva volt.⁵⁵ Ezt az adatot két másik, ugyancsak 12. századra datálható említés egészíti még ki. III. Béla 1183-ban a nyitrai egyház részére tett adománylevélben említi, hogy „bárhon bármilyen vámot gyűjtenének is össze az említett helyeken az ispán, az ispánnő, az udvarispán vagy bárki más számára, az előbb mondott harmadrészt a püspök embere sértetlenül kapja meg”.⁵⁶ A passzus tehát nagy általánosságban rendelkezik arról, hogy az ispánnak, és ezek szerint az udvarispánnak is járó megyei vámrész behajtásakor ne akadályozzák az egyházi harmad beszédét. Az adat értékes betekintést nyújt az udvarispán jövedelmezésébe (ahogy az logikus is, az ispánnak is járó jövedelmekből részesedett), ám semmit nem árul el a feladatairól. Egy 1193 körülre keltezhető oklevélben a zágrábi egyház és bizonyos várnépek (*civiles*) közötti birtokpert követően a pernyertes zágrábi püspököt az ügy két poroszlója, Ysanus kőrösi udvarispán és egy másik személy iktatta be a kérdéses földbe.⁵⁷ Az itt olvasható tevékenység tehát ugyanaz volt, mint az első, 1113. évi alkalommal.

A nem túl bőséges forrásbázis miatt érdemes szemlézni a századforduló utáni adatokat is. Imre király 1203-ban felmenti a veszprémi egyház muraközi népeit a királynak és a bánnak fizetendő adók alól úgy, hogy „se a bán, se az udvarispán, sem bárki más ne zaklassa őket a mi vagy az ő részükre történő behajtással”.⁵⁸ Az udvarispán tehát nem csak részesült a megyei jövedelmekből, de részt is vett annak beszédésében (nyilván nem személyesen, hanem irányította azt). Hasonló tartalmú II. András 1207. évi levele is, amelyben az esztergomi érseknek adta a barsi vár hatósága alól kivont Gerla falut, többek között olyan kiváltsággal, hogy „se az adószedők, se az udvarispán, se a billogosok, se más behajtók semmilyen okból ne menjenek oda, vagy ott semmilyen behajtást ne végezzenek.”⁵⁹ Időrendben a következő okleveles adat a megyei udvarispánra még mindig a megyei jövedelmek behajtásával van összefüggésben: egy valószínűleg 1217-ben kelt diplomában

⁵⁵ DHA I. 393., lásd még *Zsoldos A.*: Udvarispáni tisztség i. m. 20.

⁵⁶ *ubicunque comiti vel comitisse vel curiali comiti vel cuicumque qualecumque tributum quando-cumque in memoratis locis colligitur, predieta pars tertia ab homine episcopi integre accipiat* – CDS I. 90. (RA 136.) Magyar ford.: III. Béla emlékezete. Vál., ford., bev., jegyz. Kristó Gyula – Makk Ferenc. Bp. 1981. 83.

⁵⁷ *per manus duorum pristaldorum nostrorum, scilicet Ysani curialis comitis de Kris, et Bonci, assignavimus* – CDCr II. 265.

⁵⁸ *neque banus, neque curialis comes, neque aliquis alter alius, illos exactione sive ad nos seu ad ipsos spectante audeant [...] aggravare* – CDCr III. 35. (RA 204.).

⁵⁹ *neque tr[ibuta]rii, neque curialis comes, neque biloti, [neque] alii exactores aliqua illud adire possint occasione, vel aliquam in eo facere exactionem* – CDES II. 112. (RA 227.).

II. András parancsot intéz a mindenkori mosoni ispánhoz és az udvarispánhoz (*omnibus comitibus et curialibus comitibus castris Musuniensis pro tempore constitutis vel constituendis*), hogy a szentkereszti apátság egyik kiváltságolt földjét védelmezzék „minden behajtástól, vámszedéstől, és mindenki zaklatásától”.⁶⁰

Az első olyan adatok, amikor a megyei udvarispán bírói hatalmat is gyakorol, a Várad Regestrum bejegyzéseiben vannak. Az 1213-ra datált feljegyzések között ott találjuk a dobokai, kolozsi, bihari, krasznai, szolnoki, békési, zarándi és a szabolcsi udvarispánt is, magában vagy ritkábban a billogossal az oldalán, ahogy különféle ügyekben bírászkodik.⁶¹ Az ott olvasható esetek egy már kiforrott, bejáratott rendszert sejtetnek. Hamarosan, az 1220-as évektől feltűnnek olyan okleveles adatok is, amelyekben az udvarispán bírói szerepére utalnak. A még apja életében megkoronázott Béla herceg (ahogy a szakirodalom gyakran nevezi: „ifjabb király”) 1220. évi oklevele a varasdi hospesek kiváltságait sorolja fel és erősíti meg újra, mivel II. András erre vonatkozó oklevele elégett. Ebben megemlíti, hogy „az ispánnak vagy az udvarispánjának nincs hatalma felettük ítélni”, hanem maguk állíthassanak bírót, akit „*rihtardnak*” neveznek (a szó a német *richter/bíró* kifejezés egy szláv formájú változata),⁶² ám ha egy külső személynek a varasdiakkal van pere, akkor a bírójuk az udvarispánnal közösen ítéltessen, és ha a külső személyt elmarasztalják, akkor az az udvarispánnak fizessen bírságot, a varasdi hospes pedig a saját bírójának.⁶³ Az oklevél hitele nem áll minden kétségen felül,⁶⁴ de nem is tekinthetjük biztosan hamisnak. A két évvel későbbi Aranybulla szintén az udvarispán bírói funkcióját emelte ki, egyszersmind a várszervezet népeire korlátozva azt. Elvértve más, későbbi oklevelek is utalnak az ítéltető udvarispánra (nagyobb számban IV. Béla korától kezdve),⁶⁵ noha II. András idején még gyakrabban, szórványosan pedig később

⁶⁰ ab omni exactione et tributo et ab omnibus molestare volentibus manuteneatis et defendatis – UB I. 74. (RA 342.).

⁶¹ Csak az 1213-ra tett feljegyzéseket idézve: VR 6., 10., 13., 16., 18., 20–21., 24., 31., 34., 36–37., 41–42., 48–51., 53., 57., 59.

⁶² Szalay József: Városaink nemzeti viszonyai a XIII. században. Századok 14. (1880) 548.

⁶³ comes vel suus comes curialis non habeant potestatem eos iudicandi, sed inter eos quemcumque volunt iudicem constituent, quam rihtardum solent appellare, si quis extraneus cum burgensibus eiusdem ville litigium commoverit, curialis comes simul cum rihtardo discutiant, si extraneus remanserit, curiali comiti suo iudicio teneatur, burgensis autem suo rihtardo – CDCr III. 186. (RA 567.).

⁶⁴ Lásd az RA 567. számú regeszta kommentárját.

⁶⁵ A Várad Regestrum további bejegyzéseit most nem idézve, 1230 k.: UB I. 133–134.; 1231: UB I. 137. (itt az ispán parancsára ítélt); 1234: PRT VIII. 282–283. (itt király által delegált bíróként); IV. Béla 1240. évi, a győri szőlőművesek számára adott kiváltságlevelében részletesen is leírja a győri udvarispán jogkörét: 1. az udvarispán helyettest ne tartson, de ha eltávozik a vártól, akkor állítson valakit maga helyett a visszaérkezétségig, 2. a falvak lerombolása vagy a szabadságjogok megsértése ügyében ne ítéltessen, hanem az ispánnak engedje át az ilyen ügyeket, 3. ne idézzen meg senkit, akinek nincsenek peres ellenfelei, pusztán a haszonszerzés végett meggyanúsítván őket, hogy gaztettüket titkolják, vagy hogy a másik féllel a tudtán kívül egyezsége léptek, 4. ne ő ítéltessen a perbe vont serviense felett,

is felbukkan a másik feladatkörében is, mint a megyei jövedelmek behajtását vagy kezelését intéző személy.⁶⁶

A világi és egyházi magánbirtokok udvarispánjának legkorábbi ismert felbukkanása az 1181. évi, az írásbeliség bevezetésének szükségességéről szóló sorai miatt elhíresült „Froa-oklevélben” található. Eszerint Froa asszony egy földet adott el Farkas nádorispánnak, és a határjárás leírása előtt kiemelték, hogy „Elelis, Froa udvarispánja [volt az], aki a földnek határát a körüljárás során megmutatta”.⁶⁷ Két évvel később Miklós esztergomi érsek 1183. évi oklevelében tudatta, hogy az esztergomi kanonokok eladtak egy Kéménd nevű földet Farkas ispánnak, itt az eladás tanúi között találjuk egyházi részről a kanonokok mellett Walter *curialis comest* is.⁶⁸ 1184-ben a tihanyi egyház udvarispánjának kellett esküt tennie két másik szerzetessel együtt, hogy bizonyos szökött szolgák az egyházhoz tartoznak.⁶⁹ Az utolsó ide vonható 12. századi adat Kalán pécsi püspök 1193 körül kiadott ítéletlevele. Történt ugyanis, hogy per támadt egy bizonyos Kelmék (*Kemenic*) nevű föld ügyében két várnépbeli (*civilis*) és a zágrábi püspök között, és mindkét fél azt állította, hogy a birtok hozzá tartozik. A püspök a zágrábi egyházat kötelezte bizonyításra azzal, hogy esküt ítélt az egyház két kanonokjának, akik a zágrábi egyházmegye főesperesei is voltak egyben, illetve három udvarispánnak, tudniillik vaskai Tivának, dombrói Mihálynak és kelméki Mártonnak.⁷⁰ A nevezettek végül letették az esküt, pontosan megjelölve, hogy az egyház által bírt föld határai meddig terjednek. Az egyháznak ítélt földbe az ügy két poroszlója iktatta be a püspököt, közülük az egyik, mint fentebb említettük, Ysanus, a körösi udvarispán volt.⁷¹ A zágrábi egyháznak tehát minimum három udvarispánja is volt, akik szintén akkor jelentek meg, amikor az egyház birtokállományát kellett pontosan számba

---

hanem az ispán, és ő is csak a várjobbágyok jelenlétében – továbbá a szőlőműveseket ne vihessék külső bíró, csak a *comes* vagy *curialis comes* elé – HO III. 6. (RA 678.). Bár jól láthatóan több kiváltságot is a szőlőművesek korábbi személyes rossz tapasztalata szülte, az udvarispán jogköre itt már nagy általánosságban is bírói hivatalnak tartották.

⁶⁶ 1225: Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerk. Nagy Imre. Sopron 1889–1891. I. 16. (RA 420.; ugyanez az oklevél hamis változatában: UB I. 147., RA 522.); 1233: RA 505. (ui. az oklevél kiadása is); (1235–1270): CD VII/1. 362. = CD IX/4. 497. (RA 1675.); lásd még *Zsoldos Attila*: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyok történetéből. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26.) Bp. 1999. 59.; 1270: ÁÚO III. 229. (RA 1985.)

⁶⁷ Eleis *curialis comes* Froe, qui terminum terre in circuiu demonstravit – CAH 83., magyarul: uo. 140. (Ford. Kumorovitz L. Bernát)

⁶⁸ CAH 89.

⁶⁹ CAH 90. (PRT X. 501.).

⁷⁰ duobus canonicis atque archidiaconis Zagradiensis ecclesie, scilicet Barano et Timporio, tribusque curialibus comitibus, scilicet Tiwa de Wasca, Michaeli de Dumbouro, Martino de Kemenic – CDCr II. 265.

⁷¹ Lásd 57. jegyz.

venni, ismertetni. Az udvarispán és a földbirtok kapcsolatát nagyon érdekesen festi le egy 1209. évi oklevél. Ebben II. András király egy szepesi földet, amit korábban már Ekbert bambergi püspöknek, felesége fivérének adott, a püspök beleegyezésével továbbadta Adolf prépostnak és nővérének. Az oklevél – leírva a föld határait – megjegyezte, hogy „a legkedvesebb atyafiunk, a bambergi püspök ugyanezen földjének udvarispánja, Lutvinus által jelöltettük ki a földet” Adolf számára.⁷² Az udvarispánt tehát az oklevél nem egy személyhez, hanem konkrétan a földhöz kötötte: Lutvin a püspök eladományozott földjének volt a *curialis comese*, ő intézte az átadást, és nem lehetetlen, hogy utána is megmaradt a föld igazgatójaként, vagyis éppúgy a birtokkal együtt adományozták tovább, mint más rajta élő népeket. A 13. század elejétől kezdve már arra is vannak adataink, hogy ezek az udvarispánok a földbirtokon élő szolgálónépeket is igazgatták, amely megnyitotta az utat a bírói hatalom irányába. 1211-ben II. András a tihanyi monostor számára megújította az I. András által kiadott alapítólevelet, és felsorolta a monostor szolgálattevőinek a neveit és egyéb birtokait. A monostor népei között elsőként vette számba, hogy kik azok az udvarispánok, „akiket a mondott király [tudniillik I. András – Sz. T.] arra rendelt, hogy a monostora népeit hasznosan lássák el”.⁷³ A szöveg felsorolta a vélelmezett I. András-kori udvarispánok jelenkori utódait, „akik ugyanezen a szigeten [tudniillik Tihanyban] élnek”,⁷⁴ szám szerint öt személyt. Egy bizonyos Istvánnál kiemelték, hogy ő Sándor udvarispán fia.⁷⁵ Az eredetük I. András idejére történő visszavezetése biztosan tévedés – hiszen az udvarispáni tisztség általában véve is a 12. században jött létre –, és hasonló lehetett ahhoz, ahogy ugyanebben az időben a várjobbágyok is előszeretettel nevezték magukat a „szent király jobbágyainak”,⁷⁶ az államalapító uralkodóra célozva ezzel. A tihanyi monostor esetében I. András volt az „origó”, a monostor udvarispánjai az ő alapításáig tudták visszavezetni hivatalukat. Hogy a cím tényleg öröklődhetett, ugyanakkor nem magától értetődően örökölte mindenki, arra maga a felsorolás a példa: az ötből egy esetben emelték ki, hogy már az ő apja is udvarispán volt, egy másik esetben az apát a fiával együtt említették (*Pousa filius Zombot cum filio suo Albeo*), mint akik mindketten udvarispánok, két tisztségviselő kapcsán viszont nem derül fény ilyesmire. A felsorolt népek jogi státusza éppúgy alávetett volt,

⁷² per Lutvinum curialem comitem eiusdem terre dilectissimi nostri fratris Bamberguiensis episcopi, iam dictam terram assignari fecimus – CDES I. 123. (RA 243.).

⁷³ Preterea curiales comites, quos prefatus rex ad tuendum salubriter populos monasterii sui constituerat – PRT X. 503.

⁷⁴ qui in eadem insula degunt – PRT X. 503.

⁷⁵ Stephan filius curialis comitis Alexandri – PRT X. 503.

⁷⁶ *Zsoldos A.*: Várjobbágyosság i. m. 29–32.

ahogy a vármegyei várjobbágyoké,⁷⁷ akik közül egyébként kezdetben a megyei udvarispánok is kikerültek,⁷⁸ de – hasonlóan a várjobbágyokhoz – az Árpád-kori társadalom finoman differenciált alávetettségi rangsorában nem a legalsó szintet foglalták el. IV. Béla 1245. évi oklevele szerint Hontpázmány nembeli Márton az 1235 előtt Ságón alapított monostorának adott három *libertinust* „olyan szabadsággal, hogy erényeik és állapotuk előrehaladtával érdemesek lehetnek arra, hogy az egyház udvarispánjaivá nevezzék ki őket”.⁷⁹ Már 1201-ben is a pannonhalmi monostor egyik „jobbágyának” (azaz előkelőjének) nevezték Cib udvarispánt, és 1255-ben a garamszentbenedeki monostor udvarispánja is a monostor jobbágya volt, csakúgy, mint 1270-ben a tihanyi apátság egyik *curialis comese*.⁸⁰

Az a funkció, hogy az egyházi udvarispánokat az egyházi birtokon élő népek igazgatására rendelték, ahogy a tihanyi monostor számára 1211-ben kiadott oklevél is fogalmazott (az ott használt *tueor* ige egyszerre jelenthet védelmezést, fenntartást, pártfogást, ellátást), mint említettük, itt is megnyitotta az utat a bírói funkció felé. Az első adat arra, hogy a magánbirtok élére állított udvarispán ítélkezik is a birtok népei felett, szintén 1211-ből való. II. András felsorolva a Gora megyei topuszkói apátságnak juttatott birtokokat, a rajta élő népeket és azok kiváltságait és kötelességeit, többször is említést tett az udvarispánokról. Utaltak birtokirányító feladatára is azzal, hogy az egyik birtok népei fő szolgálatképpen házakat és hordókat javítanak, illetve malmot és sütőkemencét üzemeltetnek, de ezen kívül még „kötelesek [...] bárhová menni, amit az udvarispán előír nekik, az egyház javára”.⁸¹ Ezen kívül az egyház népei felett sem a bán, sem az ispán vagy más bíró nem ítélkezhetett, csak a király vagy olyan személy, akit az apát kérésére ő kijelöl bírónak. Az apátnak ugyanis minden népe felett bírói hatalma van, amit vagy személyesen, vagy az udvarispánja révén gyakorolhat.⁸² A Váradi Regestrum bejegyzéseiben, és egyéb forrásokban később is találkozhatunk a bírói

⁷⁷ Uo. 9–15.

⁷⁸ Holub J.: Zala megye i. m. 39.; Kristó Gy.: Vármegyék kialakulása i. m. 186–187.; Zsoldos A.: Udvarispáni tisztség i. m. 25.

⁷⁹ Martinus banus villam Saag, in qua supradictum monasterium est constructum, cum filiis Zamar, videlicet Deg cum filio suo nomine Petro et fratre suo nomine Egidio, qui ipsius fuerant libertini, eidem ecclesie ordinavit in tali libertate, ut ipsi virtutibus et facultate precedentibus in curiales comites ecclesie prefici merentur. – CDES II. 134. (RA 818.).

⁸⁰ 1201: PRT I. 615.; 1255: Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerk. Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula. Bp. 1879. 29.; 1270: PRT X. 533–534.

⁸¹ In Bachus sunt homines, qui debent ibidem reparare domos et dolia, molendinum et furnum pro necessitatibus fratrum tenere, et quocumque comes curialis preceperit pro necessitatibus ecclesie ire – CDCr III. 105.

⁸² Abbas vero plenariam et irrefragabilem habeat potestatem universum populum suum vel per se vel per suum comitem curialem iudicare – CDCr III. 106. (RA 258.). Ugyanezen kiváltság 1213-ra datált hamis változatában a következőképpen szerepel a mondat: Statuimus etiam, quod comes curialis,

szerepkörrel,⁸³ de a gazdasági, birtokirányítói funkció igen sokáig előtérben maradt. Az udvarispán kifizetéseket intézett, meghatározta a földbirtokok határait, vagy éppen igazolnia kellett esküvel, hogy a birtok a képviseltjéhez tartozik. Ilyenkor uruk, vagy az általuk képviselt intézmény nevében léptek fel, és sokszor nehezen elkülöníthető, hogy saját intézményesített jogkörük nevében jártak el, vagy az urukat képviselve, annak egyszerű megbízottjaként.⁸⁴ Ennek az lehet a kézenfekvő magyarázata, hogy a magánbirtokokon nem alakult ki olyan differenciált hatósági személyzet, mint a vármegyékben vagy a királyi udvarban, szükség sem volt erre, így az egyes feladatok is kevésbé különültek el, mint az országos igazgatás közép- és felső szintjén.

Az udvarszervezet szolgáltatónépeinek és az etnikai különkormányzatoknak az udvarispánjai, mint említettük, csak a 13. századtól bukkannak fel, így nélkülözniük kell a legkorábbi adatokat, már ha létezett egyáltalán a tisztség a 12. században (ez az udvarszervezet esetében igen valószínű, a besenyő különkormányzat kapcsán csak feltételezhető). A királyi hirdető és tárnokok udvarispánja a Várad Regestrumban egy, illetve két alkalommal is bíróként jelenik meg,⁸⁵ egy alkalommal pedig a királyi udvarnokok a státuszperükben az udvarispánjuk színe előtt vallották be a várad tüzesvas-próba előtt, hogy hamisan vádoltak.⁸⁶ Ez utóbbi esetben az udvarispán nem bíróként volt jelen (az eset bírója a nádor volt, ő rendelte el az istenítéletet), hanem inkább „hivatalból”, vélhetően azért, hogy ha a vádlottak udvarszervezethez való kötődése mégis beigazolódott volna, akkor megtehesse a szükséges lépéseket. Ezen kívül egyetlen adatunk van még 1253-ból, amikor a patonai pohárnokjobbágyok birtokperében bíraskodó pohárnokispán a *curialis comes*-ével hívatta össze az összes pohárnokjobbágyot Fehérvárra.⁸⁷ Ez utóbbi esetben az ispán egyszerű segédszemélyzeteként jelent

---

quem abbas constituerit, eandem potestatem habeat in exercendis iudiciis, quam habuit comes noster dum eundem tenuimus comitatum. – CDCr III. 120., RA 286.)

⁸³ 1215: VR 132.; 1219: VR 184., 191., 197.; 1221: VR 320.; 1237: CDCr IV. 30. (RA 621.); 1268: *Ľubomir Juck: Výsady miest a mestečiek na Slovensku, 1238–1350. I.* Bratislava 1984. 51.

⁸⁴ 1216: PRT I. 643.; 1219: VR 174., 192., 195., 214.; 1220: VR 244–245.; 1222: PRT I. 657.; 1223: PRT I. 661.; 1225: CDES I. 223.; 1226: RP 20.; 1228: ÁÚO XI. 209.; CDES I. 246.; 1232: HO IV. 13.; 1234: CDCr III. 426.; 1258: PRT II. 299.; 1258: PRT II. 306.; 1261: Árpád-kori oklevelek 1095–1301. Közzé teszi ifj. Kubinyi Ferenc. (Magyar történelmi emlékek I.) Pest 1867. 39.; 1264: CDCr V. 322.; 1270: MES I. 584.; 1282: Budapest történetének okleveles emlékei I. (1148–1301). Csánky Dezső gyűjtését kiegészítette és s. a. r. Gárdonyi Albert. Bp. 1936. 204.; 1288: PRT X. 540–541.; 1296: MES II. 385., 389.

⁸⁵ 1208: VR 2. (Tumpaica curialis comes preconum regis); 1215: VR 130. (iudice Iseph tavarnicorum curialis comite); 1217: VR 167. Ez utóbbi esetben „Petur curialis comes Dionisii regie maiestatis camerarii” a tisztség megnevezése, és az ura parancsából ítélkezett („ex praecepto domini sui”). Elvileg az is elképzelhető, hogy Ampod fia Dénes magánbirtokait igazgató udvarispánról volt szó, de valószínűbb, hogy itt is általánosabban a királyi tárnokszervezet tisztségviselőjével találkozunk.

⁸⁶ 1221: VR 285.

⁸⁷ *Kis P.*: Szolgálónépi szervezet i. m. 87.

meg az udvarispán. Ha ebből a néhány adatból következtetést akarnánk levonni, akkor hasonló tabló rajzolódna ki, mint a magánbirtokok udvarispánjai esetében: az itteni udvarispánok is irányították, összefogták az udvarszervezet népeit, ezzel összefüggésben bíraskodtak is felettük, továbbá az ispán képviselőtében is eljárta. Az árpási besenyők udvarispánjának egyetlen felbukkanása szintén bírói szerepkört sejtet 1224-ben.⁸⁸

Mindezekén kívül egy adatunk van még a 12–13. század fordulójáról (talán inkább a 12. század végéről), ami azért nem kapott helyet a fenti részletes szemlében, mert igen sok bizonytalanság övezi: nem tudjuk pontosan keltezni, nem tudjuk, hogy pontosan miféle udvarispánról van benne szó, és még az sem biztos, hogy hiteles-e egyáltalán. Egy 1214-es keltezésű oklevélben II. András megerősítette azokat az adományokat, amiket Boleszló váci püspök tett a leleszi premontrei monostor javára. Ebben olvashatunk egy Szalonta (*Zolunta*) nevű földről is, amit Imre király idejében (*tempore regis Emerici*) vásárolt a püspök „bizonyos Oroszországból jött kereskedőktől” (*a quibusdam mercatoribus de Ruscia venientibus*). A kereskedőknek pedig úgy jutott ez a föld a birtokába, hogy a falu földművesei (*rustici*) kirabolták ezeket a kereskedőket, és őket „Egyed udvarispán jelenlétében [...] a budai egyházban a tüzesvaspróbán elmarasztalták, amely ügy poroszlója Péder faluból való Bost fia Sebestyén” volt.⁸⁹ Az 1214. évi oklevél a szakirodalom korábbi véleménye alapján hamis,⁹⁰ bár Richard Marsina az 1970-es évek elején finomított a kritikán: szerinte a korábbi időkre vonatkozó bejegyzéseknél támaszkodhatott a hamisító a monostor hiteles feljegyzéseire.⁹¹ Legutóbb Érszegi Géza már hitelesnek fogadta el a szöveget, amit szerinte néhány évvel a kiadás előtt fogalmaztak meg a monostorban (a szokatlan formulák részben ennek tulajdoníthatóak), és 1214-ben hagyatták jóvá a királlyal.⁹² Ha el is fogadjuk hitelesnek az Egyed udvarispán történetére vonatkozó feljegyzést, akkor is adódik a kérdés, hogy ki volt ez az Egyed? Történetesen ismerünk egy ilyen nevű *curialis comest* Imre király

⁸⁸ RP 16.

⁸⁹ qui in presencia Egidii curialis comitis [...] in Budensi ecclesia ferri iudicio convincerant, cuius negocii pristaldus exitit Sebastianus filius Bost de villa Peder – CDES I. 146., legújabb kiadása *Érszegi Géza: A leleszi monostor alapítóleveléről* (1214). In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv XVI. Szerk. Henzsel Ágota (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai I. Évkönyvek 16.) Nyíregyháza 2003. 24. Csak a vonatkozó rész latin kiadása és magyar fordítása *Püspöki Nagy Péter: Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon 1000–1301. I. Az Árpád-kori vásártartás írott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárásig*. Bratislava 1989. 127.

⁹⁰ Lásd RA 295. számú regesztá kommentárját, és az ott idézett korábbi szakirodalmat.

⁹¹ CDES I. 144.; *Püspöki N. P.: Piacok és vásárok* i. m. 127.; *Érszegi G.: Leleszi alapítólevél* i. m. 14.

⁹² *Érszegi G.: Leleszi alapítólevél* i. m. 14–19.

idejéből: egy bizonyos Egyed 1198-ban Konstancia királyné udvarispánja volt.⁹³ Ha az azonosítás helyes, akkor az még további kérdőjeleket vet fel: ugyan mi dolga lehetett egy királynéi udvarispánnak orosz kereskedők és a Borsod megyei Szalonta⁹⁴ közrendbeli népeinek (*rustici*) perében? A királynéi udvarispán a királynéi népek felett gyakorolt joghatóságot a 13. század folyamán,⁹⁵ és nincs okunk azt gondolni, hogy az előző évszázad legvégén ez merőben másként lett volna, és nem a királynéi birtokok és népek kapcsán kellett volna eljárnia. Hogy ezek a szalontai parasztok nem a királyné népei voltak, arra elsősorban nem a források ez irányú hallgatása utal (abszurd is lenne elvárni, hogy részletesebb ismereteink legyenek a 12. század végi királynéi birtoktestekről),⁹⁶ hanem a birtok sorsa. A megvádolt támadók ugyanis elvesztették földjeiket, és azok a mondott kereskedőkhöz kerültek, akiktől Boleszló váci püspök vásárolta meg igen magas összegért: 82 márkáért. Márpedig a királynéi népek birtoka nem veszhet csak úgy el egy perben, hiszen az nem az övéké, hanem a királynéé, és hogy végül egy főpap vásárolta meg, mutatja, hogy Konstanciának nem volt köze azokhoz az emberekhez és falujukhoz. Márpedig ha nem királynéi népek voltak, csak egy lehetséges megoldás adódik: Egyed udvarispán nem hivatalból lett az ügy bírója, hanem azért, mert erre jelölték ki. Véltetően az udvarban tartózkodott a kereskedők panasztételének idején, és Imre király neki adta át a pert. Vagyis ebben az esetben sem beszélhetünk hivatalból bíraskodó udvarispánról – már amennyire tisztán láthatunk ebben az ügyben.

E szemle után már kirajzolódik, hogy az udvarispán a királyi udvarban és a magánbirtokokon eredendően egy gazdasági feladatokat végző személy volt. A vármegye kapcsán inkább csak sejthetjük ezt, mindenesetre feltűnő, hogy a korai, megyei udvarispánokra vonatkozó adatoknál rendre a birtokiktatás és az adók behajtása kapcsán tűnik fel a tisztség (a birtokiktatásoknál ugyanakkor poroszlói szerepben találjuk, ami nem hivatali, hanem alkalmi megbízásokra utal). Egyvalamivel mindenesetre nem találkozunk a 12. században, de még a 13. század legelején sem: hivatalból bíraskodó udvarispánnal, sem a királyi udvar, sem az alsóbb igazgatás szintjén. Valószínű, hogy az a vélekedés, miszerint a megyei udvarispán már a 12. század elejétől fogva eredendően az ispán *bírói* helyettese volt, nem más, mint a 13. századi adatok visszavetítése száz évvel

⁹³ Egidio curiali comite regine – MNL DL 40 001. (pontatlan kiadása: CD II. 344–346.); *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 65. vö. uo. 473. jegyz.

⁹⁴ *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1963. 804. (ma Hejőszalonta)

⁹⁵ *Zsoldos Attila*: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.) Bp. 2005. 93–96.

⁹⁶ Borsod megyében egyébként a 13. században voltak királynéi birtokok, bár nem nagy számban, ugyanakkor Szalonta tudomásunk szerint nem tartozott közéjük (*Zsoldos A.*: Királyné i. m. 30.; *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. I. 804.).

korábbra, éppúgy, ahogyan a 12–13. századi adatok alapján feltételezték a tisztség 11. századi létét, vagy az Aranybulla szabályozását (csak a várnépek felett bíraskodjon) visszavetítették a 12. századra is. Ha azonban ezek az azonos nevű tisztségviselők megközelítőleg azonos feladatokat láttak el (gazdasági-igazgatási funkció), akkor felvetődhet, hogy intézménytörténetileg összekapcsolható az eredetük valamilyen módon. A megyei és a királyi *curialis comes* nagyjából azonos időszakban is tűnik fel, a 12. század elején, körülbelül 15 év eltéréssel (mivel a királyi udvarispán két II. István-kori megjelenését nem lehet pontosan datálni, így pontos szám nem mondható, bár nincs is nagyon jelentősége). A szakirodalomban Váczy Péter nyomán elfogadott nézet szerint a tisztség II. István idején jött létre, és nem kizárólag azért, mert ekkor említik először, hanem mert az 1111. és 1113. évi oklevelek méltóságsorában még nem jelennek meg, „pedig ezek az oklevelek a méltóságok teljes felsorolását adják.”⁹⁷ Ezen 1113. évi oklevélben találkozunk a megyei udvarispánnal is, tehát az a tisztség ekkor már biztosan létezett. Lehetséges lenne, hogy a Kálmán alatt megjelenő megyei udvarispán mintájára hozta volna létre II. István a királyi udvar saját tisztségviselőjét – hasonló feladatkörrel? És egyáltalán, miért hozta létre Kálmán az udvarispáni tisztséget? Pontos válaszokat források híján nyilvánvalóan nem adhatunk, de úgy érezzük, hogy az utóbbi kérdésre megkísérelhetünk felelni. A válasz pedig a nemzetközi analógiákban rejlik.

A *curialis comes*ek eredete

Az egyes méltóságviselők latin nyelvű megnevezése többnyire a mintaadó országok példája alapján történt. A 11. századi méltóságok latin megnevezése így a frank–bajor terminológiát követte.⁹⁸ Ha a *curialis comes*re vonatkozó körképet – csak „próbaképpen” – kiterjesztjük a szomszédos latin műveltségű országokra, akkor különös dolgot figyelhetünk meg: ilyen nevű tisztségviselő a 11. századi Német Császárság területéről éppúgy hiányzik, mint Csehországból vagy Lengyelországból. Van azonban egy hely, ahol a *curialis comes* már a 11. századi forrásokban is felbukkan: ez pedig Horvátország.

A „felbukkanás” egészen pontosan két 11. századi adatot jelent, mindkettő a horvát királyi udvar tisztségviselőjét takarja. 1069-ben IV. Krešimir horvát király oklevelében ott találjuk a tanúnévsorban az előkelők között Boleszláv *curialis comest* is (*Boleslaus curialis comes*),⁹⁹ 1075-ben pedig Zvonimir király tanúnévsorában

⁹⁷ Váczy P.: Központi szervezet i. m. 56.

⁹⁸ Györffy Gy.: István és műve i. m. 211., 246–247.

⁹⁹ CDCr I. 114.

olvashatunk Domonkosról (*Dominici tepci, curialis comitis*).¹⁰⁰ Ez a két adat nem tűnik soknak (ráadásul azon kívül, hogy megjelennek, többet nem is tudunk meg a méltóság viselőjéről), de szerencsére az utóbbi oklevél leírta az intézmény szláv nevét is: a Domonkos mellett álló *tepcit*. Hogy nem tévedésről van szó, az mutatja, hogy az előbb említett Boleszláv és Domonkos is felbukkan más oklevelekben, ahol a szláv nevéen nevezik meg a tisztségét.¹⁰¹ Mindezek alapján már a horvát történetírásnak is régi megállapítása, hogy a modern horvát és szerb nyelven *tepci* vagy *tepcija* néven emlegetett tisztség latin neve *curialis comes* volt, a két elnevezés ugyanazt az intézményt takarja.¹⁰² A *tepci*, a horvát források mellett, a 13. századtól kezdve feltűnik Szerbiában és Boszniában is. Korai feladatköre igen sok vitát szült a szerb és horvát történetírásban, és mivel a későbbi időkben bírói funkciót is betöltött, sokan egy olyan bírói intézménynek tartották, amelynek pontos keretei nem világosak.¹⁰³ A tisztség történetét és intézményi kereteit végül Miloš Blagojević szerb történész tisztázta, áttekintve a horvát, szerb és bosnyák forrásokat, és az ottani *tepciják* közötti hasonlóságokat és különbségeket.¹⁰⁴ Blagojević megvizsgálta azon 11. századi forrásokat, ahol a *tepcija* bíróként tűnik fel, és látni lehet, hogy nem általában véve ítélkezett, hanem csak bizonyos ügyekben, mégpedig ahol királyi birtokokról volt szó.¹⁰⁵ Ugyanez igaz volt Szerbiában és Boszniában is, a *tepciják* hatásköre ott is az uralkodói birtokállományhoz kötődött. Tanúként is leginkább akkor jelentek meg a királyi oklevelekben, ha királyi földbirtokot adományoztak egyháznaknak, illetve magánszemélyek adományoztak el olyan birtokokat, amelyhez királyi jóváhagyás is szükséges volt.¹⁰⁶ Egyébként Horvátországban több (legalább kettő) *tepcija* is létezett egy időben, és mind a horvátoknál, mind a szerbeknél a közigazgatási hierarchia több szintjén is megjelent a tisztség: a középkori Szerbiában „kis” és „nagy *tepcija*” volt a nevük, míg a horvátoknál a magasabb rangú az említett „*tepcija*”, az alacsonyabb pedig

¹⁰⁰ Uo. 142.

¹⁰¹ 1060: Boleslao tepizo; Bolleslao teuzone (-tepizone); 1066–1067: Boleslaus tepci; 1069: Boleslaus curialis comes; 1070: Boleslao tepti; Boleslavo tepcii – CDCr I. 88., 91., 106., 114., 116., 118.; 1075: Dominici tepci curialis comitis; 1070–1076: tepicone Dominico; 1078: Dominico tepize – CDCr I. 142., 150., 167.

¹⁰² *Franjo Rački*: Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća. RAD 22. (1888) 141., 152.; *Mihajlo Lanović*: Ustavno pravo Hrvatske narodne države. RAD 119. (1938) 226–227.

¹⁰³ *Lanović, M.*: Ustavno pravo i. m. 227.

¹⁰⁴ *Miloš Blagojević*: Tepčije u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Hrvatskoj. Istorijski glasnik 1–2. Beograd 1976. 7–47.; ezen tanulmány megállapításainak rövid összefoglalása ugyancsak tőle: Leksikon srpskog srednjeg veka. Priredili: Sima Ćirković – Rade Mihalčić. Beograd 1999. 738. Itt köszönném meg Kádár Tamás segítségét Blagojević tanulmányának megszerzéséért, és Novák Mária (Bácsszőlős, Szerbia) segítségét, amit a szöveg értelmezésében nyújtott.

¹⁰⁵ *Blagojević, M.*: Tepčije i. m. 40–41.

¹⁰⁶ Uo. 42–43.

a „*tepčica*”.¹⁰⁷ A latin nyelven *curialis comes*nek is nevezett tisztségviselő alapvető feladata tehát a 11. század második felében Horvátországban az uralkodói birtokállomány kezelése, számon tartása volt, a királyi birtokok (vagy amihez valamilyen módon uralkodói jog is kötődött) eladományozása esetén pedig a jelenlétével legitímálta az átruházást. Ez megmagyarázza a tisztség latin nevét is: nem az udvarnak (*curiának*) az ispánja volt, hanem az udvari (*curialis*) földek ispánja.

Ezen a ponton kap különös jelentőséget az, hogy a magyarországi *curialis comes* mit is csinált a legkorábbi olyan forrásokban, amelyekben nem csak tanúként jelent meg. Amikor Hontpázmány nembeli Lampert ispán bozóki monostornak tett adományait írásba foglalták 1135-ben, akkor a felsorolás szerint a kilencedik eladományozott birtokon, Pásztón, királyi udvarház állt, és ennek az iktatását Gyula királyi udvarispán végezte a poroszlója által.¹⁰⁸ Feltűnő, hogy más birtok kapcsán nem volt szükség arra, hogy a királyi udvarispán iktassa azt, egyedül a királyi udvarház átruházását intézte ő, nyilván azért, mert az adomány csak így lehetett jogszerű. Az 1151 körüli pannonhalmi oklevél szerint pedig az apát eladta a monostor egy birtokát, hogy eleget tegyen II. Géza király kívánságának, aki készpénzt kért tőlük, cserébe Géza nekik adott egy udvarnokföldet: ezt is az udvarispán iktatta be az apátság számára.¹⁰⁹ A 12. századi királyi udvarispánokat tehát nemcsak pontosan úgy nevezték latinul, mint a horvátországi *tepčijákat*, de a dokumentált feladatuk is ugyanaz volt: a királyi birtokállomány (vagy amihez valamilyen módon királyi jog is kötődik, mint Lampert ispán esetében) iktatását ők intézték és legitímálták, továbbá kezelték a birtokokat. Összességében a magánbirtokok udvarispánjai is ezt csinálták, ők feleltek a kezelésük alatt lévő birtokokért, és a rajtuk élő népekért, különösen gyakran feltűnve akkor, amikor a birtokok ügyében kellett rendelkezni (kijelölni a határokat, iktatni, tanúsítani a birtoklást stb.). A megyei udvarispán kapcsán nincs ilyen egyértelmű adatunk a 12. századból, bár intézték birtokiktatást a megyéjükben, az inkább alkalmi poroszlói feladat volt, nem hivatali. Azonban a 12–13. század fordulóján ők is a megyei gazdasági igazgatás környékén tűnnek fel.

Ha ezek után feltételesen elfogadjuk, hogy a királyi és megyei udvarispánok a horvátországi *tepčiják* és *tepčicák* mintájára jöttek létre, mint az állami birtokigazgatás felsőbb és alsóbb szintjeit kezelő tisztségviselők, akkor arra is kézenfekvő a válasz, hogy erre miért pont Kálmán uralkodásának második felében, a 12. század elején került sor. Zvonimir horvát király 1089-ben bekövetkező

¹⁰⁷ Uo. 40–44.

¹⁰⁸ Nonum [ti: predium] vero Paztuh, ubi erat regalis curia, dedit rex Ladislaus comiti Lamperto cum sorore sua, quam dederat ei in uxorem [...] comes autem curialis regis erat Iula, qui pristaldum suum nomine Donk idem predium predicto cenobio statuit. – CDES I. 71.

¹⁰⁹ CAH 60. (RA 80.). Lásd még fentebb.

halála után rövid ideig politikai anarchia dúlt az országban, amit Szent László magyar király 1091. évi hódító hadjárata követett, s ennek eredményeként az ország jó része magyar fennhatóság alá került. László unokaöccsét, Álmost hagyta ott, hogy a nevében hatalmat gyakoroljon, de ez a foglalás nem bizonyult még tartósnak.¹¹⁰ A László halála után kitörő horvát lázadást Kálmán elfojtotta, és nagybátyja hódításait Dalmáciára is kiterjesztette. Végül, mindennek betetőzőseképpen saját magát koronáztatta 1102-ben Tengerfehérvárott horvát királlyá, és 1105-ben Észak-Dalmáciát is hódoltatta.¹¹¹ Kálmán volt tehát az első olyan magyar uralkodó, aki nemcsak viselte a horvát koronát, de többször is megfordult Horvátországban és a dalmát tengerparton. 1102. évi koronázását követően bizonyíthatóan ott járt 1105-ben, 1108-ban és 1111-ben is, és mivel ezeket az időszakokat egységesen három év választja el egymástól, ebből egy tudatos rendszerre lehet következtetni.¹¹² Az új országaiba tett látogatások során Kálmán „klasszikus” királyként viselkedett, és az őt kísérő magyar előkelők mellett a helyi elit is körülvette. Királyként lehetősége (sőt mi több: kötelessége) volt megismereni az ottani intézményes viszonyokat, így biztosan találkozott a tepčijákkal is, amelyet nyilván nem szláv nyelven, hanem a latin nevén, *curialis comes*ként mutattak be neki. Ismerünk olyan konkrét esetet is, amikor 1111-ben Zára falai alatt tartott gyűlésen királyi földekről intézkedtek, és ilyen gyűlésekre máskor is sor kerülhetett.¹¹³ Ilyen alkalmakkor biztosan jelen voltak a tepčiják, ugyanakkor a legvalószínűbb az, hogy Kálmán már a koronázásától kezdve találkozott a tisztség viselőjével, aki – mint arra Miloš Blagojević is rámutatott – a legelőkelőbb méltóságviselők közé tartozott az udvari hierarchiában.¹¹⁴

Látjuk tehát, hogy nem sokkal Kálmán horvát és dalmát hódítása és horvát–dalmát királlyá koronázása után Magyarországon is megjelent egy olyan tisztség, amelynek a latin neve pontosan egyezik a horvátországi tisztség latin nevével, miközben semelyik más szomszédos, latin műveltségű ország

¹¹⁰ *Körmendi Tamás*: Szent László horvátországi háborújáról. Az 1091. évi hadjárat történetének forráskritikai vizsgálata. *Századok* 149. (2015) 460–462., 471–472.

¹¹¹ Minderre lásd *Font Márta*: Megjegyzések a horvát–magyar perszonálunió középkori történetéhez. In: *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Főszerk. Hanák Péter, szerk. Nagy Mariann. Pécs 1997. 12–15.; *Makk Ferenc*: A tizenkettedik század története. (Magyar századok) H. n. [Bp.] 2000. 15–20., 31–34.; *Soksević Dénes*: Horvátország a 7. századtól napjainkig. (Szomszéd népek történelme) Bp. 2011. 95–103.; *Paul Stephenson*: Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204. Cambridge 2000. 197–200.; *Florin Curta*: Southeastern Europe in the Middle Ages 500–1250. Cambridge 2006. 266.

¹¹² *Györffy György*: A XII. századi dalmáciai városprivilegiumok kritikájához. *Történelmi Szemle* 10. (1967) 49.; *Gál Judit*: Az Árpád-házi királyok és hercegek ünnepélyes bevonulásai a dalmáciai városokba. In: *Micae Mediaevales IV. Fialat történezszerk dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. Gál Judit et al. Bp. 2015. 61., 64–67.

¹¹³ *Gál J.*: Ünnepélyes bevonulások i. m. 67.

¹¹⁴ *Blagojević, M.*: Tepčije i. m. 39–40.

intézményrendszerében nem találkozunk ilyen nevű hivatallal a 11. század folyamán. A névegyezés mellett a magyar *curialis comes* feladata is nagyon hasonlított a horvátországi *curialis comes*éhez. Ezek után megkockáztathatjuk a következtetést: az udvarispáni tisztséget valóban Kálmán hozta létre, méghozzá horvátországi minta alapján. Igen valószínű az is (bár forrásokkal nem igazolható), hogy nemcsak a megyék szintjén jött létre ez a hivatal, hanem a magasabb rangú tepčija és az alacsonyabb rangú tepčica mintájára Magyarországra is a kettős szisztémát ültette át, egyszerre hozva létre a királyi és a megyei udvarispáni címet. Az udvarispánok feladata eredetileg az egyes várispánságokban a várbirtokok számon tartása és igazgatása, míg a királyi udvarban az udvarszervezet birtokainak kezelése volt. Amikor tehát a korábbi szakirodalom nagy általánosságban „gazdasági” feladatokat tulajdonított a 12. század elején létrejövő udvarispánnak, akkor az talán kicsit általánosabb megfogalmazás volt a kelleténél. Ezen királyi udvarispánok feladata – amennyiben Kálmán tényleg híven utánozta a horvátországi mintát – inkább csak a birtokkezelésre korlátozódhatott kezdetben. Ugyanakkor, ha az itt ismertetett genezis igaz lenne, akkor ez azt jelentené, hogy a királyi udvarispán nem II. István korában jelent meg, hanem már Kálmán idején. Ennek viszont elviekben ellentmond az, hogy az 1111. évi és az 1113. évi zabori egyház számára kiállított oklevelek méltóságsorában nem találkozunk ilyen tisztségviselővel, miközben igen sokan ott szerepelnek.¹¹⁵ Az is tény ugyanakkor, hogy az oklevelek ebben az időben még nem adtak általános méltóságsorokat a tisztségviselőkről, hanem kizárólag a jelen lévő tanúk nevét rögzítették.¹¹⁶ Nem zárható ki, hogy az udvarispán valamiért nem volt jelen az oklevelek kiállításakor, vagy nem volt még szokás beleírni a tanúnévsorba, ahogy a nyitrai püspököt sem, pedig a püspökség ekkor már létezett, sőt a két mondott oklevélben éppen a nyitrai egyházmegye területének birtokairól intézkedtek.¹¹⁷ A 12. század folyamán több esetben is előfordult, hogy az udvarispán vagy éppen a nádor hiányzott az okleveles tanúsorokból, pedig a tisztségek akkor nem csupán léteztek, de be is voltak éppen töltve. 1180-ig bezárólag 31 hiteles tanúsorunk maradt fent, ebből 10 alkalommal nem sorolták fel az udvarispánt, vagyis az esetek mintegy 1/3 részében.¹¹⁸ Bár forrástanilag nem bizonyítható, hogy a királyi

¹¹⁵ Az 1111. és az 1113. évi oklevél tanúnévsora megegyezik, ott szerepel 11 főpap (a 10 „klasszikus” magyar egyházmegye érsekei és püspökei mellett még a zárai püspök, a nyitrai ugyanakkor hiányzik), a fehérvári és esztergomi prépost, a nádor, továbbá 4 ispán és „Mercurius princeps Ultrasiluanus”, ami vélhetően az erdélyi vajdai tisztséggel azonosítható (DHA I. 383., 396.; RA 43. és 46.).

¹¹⁶ *Kristó Gyula*: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 111.

¹¹⁷ *Kosztai László*: A nyitrai püspökség létrejötte. *Századok* 143. (2009) 258. Az 1113. évi oklevélben említik is „a püspök faluját” (in villa episcopi – DHA I. 394.).

¹¹⁸ *Szöcs T.*: Nádori intézmény i. m. 43.

udvarispán már Kálmán alatt is megjelent, de úgy véljük, hogy a két zabori oklevél tanúsorából való hiányuk nem keletkezik a tisztség létrehozásának idejét minden kétséget kizáróan II. István korára. Sokkal logikusabb, hogy a horvát minta alapján Kálmán már eleve két szinten hívta életre a *curialis comest*, és nem csak a vármegyei közigazgatás középszintjén.

Ha megvizsgáljuk a 11. század végi magyarországi viszonyokat, akkor látható, hogy a (volt) királyi birtokokat külön számon tartották még az esetleges eladományozásuk után is. A pannonhalmi monostor az 1090-es évek közepe felé (1093–1095 közé keletkezve) íratta össze birtokait és vagyontárgyait, és hagyatta jóvá ezt László királlyal. A felsoroláskor azon földek esetében, ami királyi adomány volt, vagy amely királyi birtok volt korábban, megemlítették az iktatást végző poroszló nevét is,¹¹⁹ de csak az ilyen adományok esetében. Az olyan birtokok esetében, ahol nem említenek királyi adományt vagy királyi közreműködést, sehol nem tüntették fel a poroszló nevét. A királyi birtokok eladományozásának számon tartása már a 11. század végén is kiemelt feladatnak számított, ugyanakkor az is látható, hogy ennek a feladatnak korábban nem volt egyértelmű gazdája. Azonban amikor Hontpázmány nembeli Lampert látta el adományokkal a bozói monostort II. István idején, az 1135-ös oklevél szerint a volt királyi birtokot már az udvarispán közreműködésével iktatták a monostornak.¹²⁰ Amikor tehát Kálmán a 12. század elején létrehozta a magyarországi *curialis comes* intézményét, akkor azt egy itt is létező igény alapján tette: Magyarországon is kezelni kellett a királyi birtokokat és számon tartani eladományozásukat. Horvát királyként az ottani intézményrendszert megismerve láthatta, hogy ott jobban megszervezték ezt, és úgy vélhette, hogy hasznosabb, ha a feladatnak Magyarországon is külön gazdája lesz.

Ha azt vizsgáljuk, hogy Kálmán újítása mennyire volt sikeres, akkor azt mondhatjuk: igen is, meg nem is. A 12. századi források alapján a *curialis comes*ek feladatköre hamar kibővült egyéb gazdasági, igazgatási funkcióval. Elviekben az is elképzelhető, hogy ez már kezdettől fogva így volt, bár a királyi udvarispánra vonatkozó legkorábbi forrás alapján ez még nem derül ki. Nem sokkal később már az udvar általánosabb igazgatását is az udvarispán látta el, legalábbis erre következtethetünk abból a fentebb ismertetett 1151 körüli oklevélből, amelyben éppen ő intézett a király számára egy kincstári kifizetést

¹¹⁹ „László király adott egy tavat [...] és kevéske földet, s ezek királyi poroszlója a Kopasz Péter bíró”; „a király engedelmével Györk adott [...] ezek királyi poroszlójának neve Garba”; „tó, amelyet Salamon király adott [...] a királyi poroszló Szalók volt.”; „hely, ahol László király tíz mansio hajóst adott, királyi poroszlójuk Kuca”. Magyarul: CAH 121–122., latinul: DHA I. 300–301.

¹²⁰ Lásd 108. jegyz.

(mellesleg egy királyi udvarnokföld iktatását is ő bonyolította le).¹²¹ Szintén erre utal az a néhány 12. századi elnevezés, amikor az udvarispán nevét nem a megszokott *curialis comes* formában jegyezték le, hanem mintegy körbeírták a feladatait. Az 1138. évi dömösi oklevélben Chronik fia Györgyre úgy utalnak, mint aki „a királyi udvar szolgálatait végzi”, tíz évvel később, 1148-ban pedig „a királyi udvarra gondot viselő” Gereonról írtak.¹²² Tegyük hozzá: mindkét személy csak egyszer-egyszer, az itt ismertetett oklevelekben bukkan fel,¹²³ azaz nem derül ki teljesen egyértelműen, hogy itt tényleg az udvarispánokra gondoltak, de igen valószínű, hogy a fenti szavakkal mindkét esetben a *curialis comes* hivatalát, ezáltal akkori feladatkörét írták körül. Ha az 1138-as dömösi oklevélben az egyház udvari szolgálójának a vezetőjeként emlegetett Bar nevű „curialis” hivatala a fenti tisztséget takarja, akkor már ebben az időben, de legkésőbb az 1180-as évek elejére az egyházi és világi magánbirtokok is lemásolták ezt a szisztémát, és az ottani birtokállományt számon tartó, és a gazdasági ügyeket általános értelemben intéző *curialis comese*eknek hasonló volt a feladatuk. A 12. század végétől kezdve a királyi és a megyei udvarispánok feladata mással is kiegészült. A királyi udvarispán valószínűleg III. Béla korától elkezdte átvenni a nádorispán feladatait a királyi udvarban, és ő lett a királyi jelenlét bíróságának a feje, míg a nádor önálló bírói széket kapott.¹²⁴ A megyei udvarispán hasonlóan helyettesíteni kezdte az ispánt és a királybírákat is, így ő is ellátott bírói funkciókat a hagyományos gazdasági-igazgatási feladatok mellett. Később ez utóbbi szerep szinte teljesen háttérbe szorult, és az udvarispán klasszikus bírói tisztség lett. A magánbirtokok udvarispánjai esetén ez a folyamat kicsit késve, néhány évtizedes csúszással játszódott le, és a megjelenő bírói funkció ebben az esetben nem szorította háttérbe a gazdasági-igazgatási feladatokat. Kálmán eredeti(nek vélt) törekvése tehát nem volt sikeres abban az értelemben, hogy a horvátországi *curialis comes* intézményét Magyarországra is átültesse, hiszen a tisztség feladatköre igen gyorsan kibővült, és a 13. század elejére lényegében teljesen megváltozott. Abban az értelemben viszont sikeres volt, hogy ezzel megágyazott egy, a modern kor hajnaláig létező magyarországi hivatalnak: az országbírói.

¹²¹ CAH 60. (RA 80.).

¹²² 1138: Georgio filio Cronik curia regalis officia disponente – MES I. 88. (RA 63.); 1148: presentia [...] Gereonis regie curie curam gerentis – Elenchus III/2. 11. (RA 77.).

¹²³ Lásd *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 26.

¹²⁴ *Szőcs T.*: Nádori intézmény i. m. 46–49.

WHAT WAS THE ORIGIN OF THE JUDGE ROYAL?

On the emergence of the office of court ispán

by Tibor Szőcs

SUMMARY

The study explores the origins of the high office of the judge royal (at first, *curialis comes*, later *iudex curiae*; in Hungarian *országbíró*) in Hungary. The office of judge royal developed from that of the court ispán, who from the turn of the 12th and 13th centuries was head of the judicial forum of the royal court. The author argues that all the court ispáns who appeared in different layers of the administration have common institutional origins. The office was established by king Coloman after his coronation as king of Croatia by adopting a Croatian model. This claim is proved by the fact that both the Latin name (*curialis comes*) and the administrative duties of the 11th-century tepči were exactly the same as those of the Hungarian royal court ispán in the earliest period. Unlike in Croatia, however, the administrative competence of royal and comital court ispáns expanded rapidly in Hungary, being transformed into a judicial office from the turn of the 12th and 13th centuries.